

Συνέδρια της Ελληνικής Επιστημονικής Ένωσης Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση

Τόμ. 1 (2005)

3ο Συνέδριο Σύρου στις ΤΠΕ

Η αξιοποίηση των Τ.Π.Ε. στην 2η Περιφέρεια Σ.Σ. Πειραιά: Ένα παράδειγμα εφαρμογής του επιμορφωτικού μοντέλου του αναστοχαστικού εκπαιδευτικού σε μια σχολική κοινότητα

Νικόλαος Σαλτερής, Νικολέτα Παπαϊωάννου, Ηλίας Χατζηδημήτρης, Αργύρης Στάθης

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σαλτερής Ν., Παπαϊωάννου Ν., Χατζηδημήτρης Η., & Στάθης Α. (2024). Η αξιοποίηση των Τ.Π.Ε. στην 2η Περιφέρεια Σ.Σ. Πειραιά: Ένα παράδειγμα εφαρμογής του επιμορφωτικού μοντέλου του αναστοχαστικού εκπαιδευτικού σε μια σχολική κοινότητα. *Συνέδρια της Ελληνικής Επιστημονικής Ένωσης Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση*, 1, 547-551. ανακτήθηκε από <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/cetpe/article/view/6343>

Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ Τ.Π.Ε. ΣΤΗΝ 2^η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ Σ.Σ. ΠΕΙΡΑΙΑ: ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΤΙΚΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΕ ΜΙΑ ΣΧΟΛΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Σαλτερής Νικόλαος
Σχολικός Σύμβουλος 2ης Περιφέρειας
Πειραιά, Δρ Πολιτικής Επιστήμης &
Ιστορίας
saldamen@panafonet.gr

Παπαϊωάννου Νικολέτα
Διευθύντρια 26ου Δ.Σ. Πειραιά
mail@26dim-peiria.att.sch.gr

Χατζηδημήτρης Ηλίας
Υποδιευθυντής 34ου Δ.Σ. Πειραιά
ichatzi@sch.gr

Στάθης Αργύρης
Δάσκαλος 34ου Δ.Σ. Πειραιά
astathis@sch.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εισήγηση αναφέρεται στο θεωρητικό μοντέλο του «αναστοχαστικού εκπαιδευτικού» και την εφαρμογή του στην πράξη σε σχέση με τις Τ.Π.Ε. στο χώρο της εκπαίδευσης σε μια «εκπαιδευτική κοινότητα», όπως αυτή της 2ης Περιφέρειας Σχολικού Συμβούλου Πειραιά.

Αρχικά παρουσιάζεται η εμπειρία του Σχολικού Συμβούλου που αφορά στην συγκρότηση άτυπης «ομάδας» εκπαίδευσης σχετικά με τις Τ.Π.Ε.

Στη συνέχεια ο «σχεδιασμός» στόχων σε σχέση με την υλοποίηση ενός μίνιμουμ επιμορφωτικού προγράμματος σύμφωνα με το «μοντέλο» του «αναστοχαστικού εκπαιδευτικού» καθώς και η διάχυση της τεχνογνωσίας που απέκτησε η ομάδα στους εκπαιδευτικούς της Περιφέρειας.

Τέλος, τα τρία μέλη της ομάδας περιγράφουν την εμπειρία τους και παρουσιάζουν εργασίες σχετικές με τη δημιουργία δικτύου ιστοσελίδων, το περιεχόμενό τους και εκπαιδευτικά λογισμικά που παρήγαγαν αυτοί και άλλοι εκπαιδευτικοί στο πλαίσιο της σχετικής πρωτοβουλίας.

Τα εκπαιδευτικά λογισμικά που θα παρουσιαστούν αναφέρονται στη διδασκαλία της πρώτης ανάγνωσης, τα Μαθηματικά της Γ' Τάξης, τα Σχέδια Εργασίας, τις σχολικές γιορτές, τη Γεωγραφία Στ' Τάξης και την Αισθητική Αγωγή. Ενδεικτικά για την ποιότητα της ιστοσελίδας επισκεφτείτε τη διεύθυνση: <http://dipe-peiria.att.sch.gr/grss4peir>.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: αναστοχαστικός εκπαιδευτικός, εκπαιδευτική κοινότητα, άτυπη εκπαίδευση, εκπαίδευση εκπαιδευτικών, μάθηση ενηλίκων, συνεχής εκπαίδευση, εκπαιδευτικός σχεδιασμός, τεχνογνωσία, δημιουργία ιστοσελίδας, εκπαιδευτικό λογισμικό, σχέδια εργασίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία των Schön & Argyris τη δεκαετία του '70 (Argyris & Schön, 1974) αναφορικά με τη σχέση θεωρίας και πρακτικής, στη συνέχεια η εργασία του Schön πάνω στον αναστοχαστικό επαγγελματία, τον τρόπο που αυτός σκέφτεται και δρα στην πράξη (Schön, 1983) και ιδιαίτερα στον αναστοχαστικό εκπαιδευτικό (Schön 1994) άσκησαν σημαντικές επιρροές σε ένα σύνολο τομέων. Οι σημαντικότεροι εξ αυτών σχετίζονται με τη διδασκαλία και το πώς αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί το στοχασμό πάνω στο εκπαιδευτικό τους έργο και, ως εκ τούτου, γενικότερα με τις καθημερινές εκπαιδευτικές τους πρακτικές και τον τρόπο που αυτοί μαθαίνουν. Δηλαδή, ζητήματα που με τη σειρά τους παραπέμπουν τόσο σε μοντέλα οργάνωσης της αρχικής όσο και συνεχούς

εκπαιδευτή τους (Καλαϊτζοπούλου, 2001) αλλά και προσφάτως στην έρευνα δράσης (Λάναρη, 2005), ως την πλέον σύγχρονη μέθοδο – απάντηση στα κλασικά προβλήματα που εξετάζει η θεωρία της εκπαίδευσης και μάθησης ενηλίκων (Jarvis, 2004), αλλά και γενικότερα κάθε προσέγγιση που στόχο έχει την κινητοποίηση και ολοκληρωμένη υποστήριξη (θεωρητικά και πρακτικά) της μάθησης των εκπαιδευτικών στην πράξη.

Οι νέες αυτές επεξεργασίες παρουσιάζονται για πρώτη φορά με ελαφρά καθυστέρηση στην πατρίδα μας τη δεκαετία του '90 (Ματσαγγούρας, 1995), όπως εξάλλου συνέβαινε και στο παρελθόν με κάθε νέα παιδαγωγική θεωρία, καθυστέρηση που ομολογουμένως μειώνεται συνεχώς κυρίως για δύο λόγους: α) επειδή η παιδαγωγική επιστήμη πραγματοποιεί αλατώδη πρόοδο στη χώρα μας τις δύο τελευταίες δεκαετίες, ως αποτέλεσμα της ίδρυσης Πανεπιστημιακών Παιδαγωγικών Τμημάτων και β) η αξιοποίηση των Τ.Π.Ε. στο χώρο της εκπαίδευσης με τη σειρά της διευκολύνει αποτελεσματικά τη μετάδοση και διάδοσης των επιστημονικών πληροφοριών.

ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Όμως: α) παρά τη σχετική επιστημονική γνώση και τη συνεπαγόμενη εμμέσως ικανότητα της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας να χειρίζεται ζητήματα που σχετίζονται με τους προαναφερόμενους χώρους και β) την αναμενόμενη επιστημονική φροντίδα που επιδεικνύει, τουλάχιστον ένα μέρος της για την επαγγελματική ανάπτυξη και εξέλιξη των ελλήνων εκπαιδευτικών (Μπαγάκης, 2005), κανένα από τα γνωστά επιμορφωτικά μοντέλα στα πλαίσια της συνεχούς εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών που έχουν σκοπό την ανάπτυξη «αναστοχαστικών δασκάλων» (Ματσαγγούρας, 2005), δεν βρίσκει πρόσφορο έδαφος πρακτικής εφαρμογής στην πατρίδα μας.

Τούτο συμβαίνει επειδή απουσιάζει ολοσχερώς οποιαδήποτε μορφή επιμόρφωσης, ενδοϋπηρεσιακής ή μη, που να είναι θεσμικά κατοχυρωμένη, δηλαδή διοικητικά υποστηριζόμενη, χρηματοδοτούμενη και σχεδιασμένη, έτσι ώστε να ανατροφοδοτείται από τις απόψεις και εμπειρίες των εκπαιδευτικών. Εξαιρουμένης, βέβαια, παρά τα πολλαπλά της προβλήματα, της ετερο-χρηματοδοτούμενης (ΚΠΣ- ΕΠΕΑΕΚ) και συγκεντρωτικά σχεδιαζόμενης (;) Εισαγωγικής Επιμόρφωσης των νεοδιορισμένων εκπαιδευτικών.

Η έλλειψη αυτή, που αποτελεί και μέτρο της φροντίδας της ελληνικής πολιτείας γενικότερα για το εκπαιδευτικό σύστημα και ειδικότερα για τον έλληνα εκπαιδευτικό, θέτει ανυπέρβλητα προσκόμματα σε κάθε προσπάθεια γεφύρωσης του διαρκώς διαφεύγοντος χάσματος θεωρίας – πράξης (Χρυσαιφίδης, 2005), αφού λόγω ακριβώς της έλλειψης αυτής, ακυρώνεται η οποιαδήποτε δυνατότητα να δοκιμαστεί στην πράξη οποιοδήποτε μοντέλο επιμορφωτικής πολιτικής.

Η προηγούμενη παρατήρηση αποκτά ειδικό βάρος, επειδή οι προαναφερθείσες αναφορές στα μοντέλα του αναστοχαστικού εκπαιδευτικού υποδεικνύουν ακριβώς την αδυναμία επίλυσης οποιουδήποτε σχετικού προβλήματος αποκλειστικά από την μια εκ των δύο προσεγγίσεων (θεωρητική ή πρακτική), αναδεικνύοντας και υποδεικνύοντας τις συγκεκριμένες και ποικίλες διαδρομές σύνδεσης και αλληλοεξάρτησης τους και ασκώντας με αυτό τον τρόπο έντονη κριτική στην κλασική τεχνοκρατικού χαρακτήρα προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία η πράξη τροφοδοτεί με ερωτήματα τη θεωρία και αυτή με τη σειρά της υποδεικνύει λύσεις προς εφαρμογή σ' αυτήν.

Την θεσμική αυτή έλλειψη, που παλαιότερα οι Ελληνικές Εκπαιδευτικές Ομοσπονδίες (ΔΟΕ, ΟΛΜΕ, ΟΙΕΛΕ) επεσήμαναν και αναδείκνυαν ως ένα από τα σημαντικότερα θέματα εκπαιδευτικής πολιτικής (Σαλτερής, 1998), είναι κατανοητό πως αδυνατεί να καλύψει οποιαδήποτε επιμέρους προσπάθεια «ιδιωτών» εντός ή εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος.

Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ

Παρ' όλα αυτά, η υιοθέτηση μιας υπεύθυνης στάσης, με την έννοια που προσδίδει σε αυτή τη διαδικασία ο Dewey (Καλαϊτζοπούλου, 2001), καθώς και των ιδεών της αφοσίωσης και της ευρύτητας πνεύματος, που ο ίδιος θεωρεί ως πάγια χαρακτηριστικά των εκπαιδευτικών, που επιθυμούν να αναπτυχθούν τόσο επαγγελματικά όσο και προσωπικά (Day, 2003), σε συνδυασμό με τη θεσμική προσδιορισμένη ευθύνη της επιμόρφωσης των δασκάλων, όπως αυτή προκύπτει από την ισχύουσα νομοθεσία περιγραφής του έργου του Σχολικού Συμβούλου, υπαγόρευαν στην πράξη επιλογές που αποσκοπούσαν στην επίτευξη των μέγιστων δυνατών αποτελεσμάτων στις δοσμένες συνθήκες. Με λίγα λόγια όχι μόνο να δράσουμε ως επαγγελματίες αλλά να συμπεριφερθούμε και ως επαγγελματίες (Day, 2003).

Σε αυτό το πνεύμα, από τον Απρίλιο του 2003, στη 2η Περιφέρεια Σχολικού Συμβούλου Πειραιά, έχοντας επενδύσει αρχικά στην προσπάθεια διαμόρφωσης ενός κλίματος εμπιστοσύνης (Jarvis, 2004), συγκροτούνται άτυπες επιμορφωτικές ομάδες εκπαιδευτικών, στα πλαίσια της φροντίδας προώθησης των αντιλήψεων του «αναστοχαστικού δασκάλου», που εργάζονται πάνω στην παρατήρηση, καταγραφή, διαμόρφωση και εφαρμογή νέων εκπαιδευτικών πρακτικών σε διάφορες όψεις της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Μια απ' τις ομάδες αυτές, που συγκροτήθηκε μάλιστα πολύ νωρίς, είναι οι εκπαιδευτικοί της Περιφέρειας που ασχολούνται με τις ποικίλες εφαρμογές των Τ.Π.Ε. στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Ο πρώτος πυρήνας της αποτελείτο από τρία μέλη, που παραμένουν και τα στηρίγματα της όλης προσπάθειας, στον πολύ συγκεκριμένο χώρο, ενώ η όλη ομάδα εκτείνεται σε ένα ασυνεχές που φτάνει και διψήφιο αριθμό μελών.

Αρχική φροντίδα της αποτέλεσε η πρόκληση δημιουργίας μια ιστοσελίδας της 2ης Περιφέρειας Σχολικού Συμβούλου Πειραιά. Η επιλογή αυτή έγινε για μια σειρά λόγους κυριότεροι εκ των οποίων ήταν οι εξής: Α) Η δημιουργία και η ανατροφοδότηση του περιεχομένου μιας ιστοσελίδας με τις εργασίες του συνόλου των προσώπων που αποτελούν μια εκπαιδευτική κοινότητα, όπως μπορεί να οριστεί αυτή της Περιφέρειας Σχολικού Συμβούλου, καθώς και η σταδιακή βελτίωση και ανάπτυξη τόσο τεχνολογικά όσο και ουσιαστικά του περιεχομένου της με σκοπό τη διευκόλυνση της καθημερινής εργασίας των εκπαιδευτικών, θα αποτελούσε συμβολικό και πραγματικό εργαλείο νοηματοδότησης της όλης προσπάθειας ανάπτυξης του ενδιαφέροντος για αλλά και των εφαρμογών των Τ.Π.Ε. στο χώρο της εκπαίδευσης στην ευρύτερη περιοχή Πειραιά. Β) Επειδή το επίπεδο τεχνογνωσίας των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών ήταν περιορισμένο, εκτιμήθηκε ότι η δημιουργία και ανάπτυξη μιας ζωντανής και δυναμικής ιστοσελίδας, θα οδηγούσε σε ανάπτυξη άτυπων μορφών μάθησης σχετικά με τις Τ.Π.Ε.. Γ) Οι μορφές αυτές μάθησης, με τη σειρά τους, θα οδηγούσαν στην ανάπτυξη και άλλων μορφών παρέμβασης και κυρίως στην ενασχόληση με την παραγωγή ενός πρώτου επιπέδου «εκπαιδευτικού λογισμικού» ή τουλάχιστον με τη χρήση των Τ.Π.Ε. και μέσα στην τάξη με σκοπό την καλύτερη οργάνωση της διδασκαλίας.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΣ

Η όλη προσπάθεια απέδωσε καρπούς πολύ σύντομα και οι αρχικές υποθέσεις, όχι μόνο επιβεβαιώθηκαν αλλά και κάθε προσδοκία ξεπεράστηκε χάρη στην έντονη προσπάθεια που κατέβαλαν τα μέλη της «ομάδας» αλλά και την υποδοχή και διάχυση τόσο των αποτελεσμάτων της εργασίας τους όσο και της τεχνογνωσίας που αυτά απέκτησαν στο σύνολο των εκπαιδευτικών του Πειραιά.

Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι πρόσφατα μέλη της ομάδας, σε συνεργασία με το Σύλλογο Εκπαιδευτικών «Η Πρόοδος», οργάνωσαν και πραγματοποίησαν, με δική τους πρωτοβουλία και χωρίς αμοιβή, ειδικά «φροντιστηριακά» μαθήματα για να υποστηρίξουν την Πιστοποίηση των εκπαιδευτικών της Περιφέρειας και παρήγαγαν ανάλογο υλικό, ενώ παράλληλα αναμόρφωσαν και βελτίωσαν την αρχική ιστοσελίδα, που την ποιότητα και χρησιμότητα της μπορεί αντιληφθεί κάθε ενδιαφερόμενος επισκεπτόμενός την στη διεύθυνση: <http://dipe-peiraia.att.sch.gr/grss4peir>.

Σύντομα σε αυτή θα αναρτηθεί και δείγμα από εκπαιδευτικά λογισμικά που ανέπτυξαν μέλη τα ομάδας και εκπαιδευτικοί της 2^{ης} Περιφέρειας Σχολικού Συμβούλου Πειραιά όπως: α) Η διδασκαλία της Πρώτης Ανάγνωσης στην Α΄ Δημοτικού, β) Τα Μαθηματικά της Γ΄ (Πρώτο τεύχος) γ) Ένα σχέδιο Εργασίας με θέμα «Οι Βομβαρδισμοί του Πειραιά», δ) Τρία CD με ενδεικτικές πορείες για τις δύο Εθνικές Γιορτές και την Επέτειο του Πολυτεχνείου και ε) Η Πολιτική Επισκόπηση της Αφρικής, (Γεωγραφία Στ΄ Τάξης) και στ) Αισθητική Αγωγή. Γνωριμία των μαθητών με τη ζωγραφική του 20^{ου} αιώνα (επέκταση μιας ιδέας άλλων)

Το λογισμικό αυτό θα είναι ανοιχτό στις ανάγκες και επεμβάσεις κάθε ενδιαφερόμενου, μετά από συγκεκριμένη ηλεκτρονική αλληλογραφία με τον αρχικό δημιουργό του.

Παράλληλα, με τις παραπάνω δραστηριότητες και ως αποτέλεσμα τόσο της αποκτηθείσας τεχνογνωσίας όσο και του ενδιαφέροντος για της Τ.Π.Ε. που αναπτύσσεται στην συγκεκριμένη Περιφέρεια αλλά και συγκεκριμένου σχεδιασμού της ομάδας, μια σειρά σχολείων αναπτύσσουν πειραματικά ιστοσελίδες, έτσι ώστε να δημιουργηθεί την επόμενη διετία ένα «δέντρο», που κορμός του θα είναι η αρχική και «κλαδιά» του οι ιστοσελίδες των σχολικών μονάδων της Περιφέρειας.

Ο σχεδιασμός αυτός αποτελεί προσαρμογή τόσο στις τεχνικές δυνατότητες του sch.gr, (τις σχετικές με τις ιστοσελίδες που αυτό φιλοξενεί), όσο και με το στόχο που τέθηκε από την ομάδα και σχετίζεται με την ικανότητα των εκπαιδευτικών κάθε ιδιαίτερης σχολικής μονάδας να υποστηρίζει δυναμικά την ιστοσελίδα του, δηλαδή να την ενημερώνει, αναβαθμίζει και βελτιώνει συνεχώς. Επιπλέον σχετίζεται και με το στόχο που προβλέπει στο όλο «δέντρο» να κατανεμηθούν «χώροι» δραστηριοτήτων που κάθε ιστοσελίδα θα είναι σε θέση να υπηρετεί. Δηλαδή, κάθε σχολική μονάδα να αναλαμβάνει ένα εξειδικευμένο αντικείμενο: π.χ. το εκπαιδευτικό λογισμικό που συνδέεται με τα Σχέδια Εργασίας, τα μαθηματικά, την αισθητική αγωγή, την υποστήριξη του γραφείου διευθυντή κ.ο.κ. και στο αντικείμενο αυτό να επικεντρώνει την ιδιαίτερη προσπάθεια ανάπτυξης της επιμέρους ιστοσελίδας.

ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση όσο δραστηριότητες ακροθιγώς σκιαγραφήθηκαν προηγουμένως, γίνεται κατανοητό ότι η ελάχιστη και «ερασιτεχνικού» χαρακτήρα προσπάθεια εφαρμογής (με την έννοια της μη θεσμισμένης) του όποιου επιμορφωτικού μοντέλου του «αναστοχαστικού εκπαιδευτικού» σε μια εκπαιδευτική κοινότητα, όπως θεωρούμε την Περιφέρεια Σχολικού Συμβούλου, επιτυγχάνει σημαντικά αποτελέσματα, όταν στηρίζεται στην ανάπτυξη πνεύματος εμπιστοσύνης και συνεργασίας μεταξύ των εκπαιδευτικών και αποδίδει γρήγορα καρπούς για το σύνολο της κοινότητας. Μάλιστα, η ταχύτητα της «απόδοσης» επιταχύνεται και είναι ιδιαίτερα ορατή, όταν πρόκειται για την αξιοποίηση των Τ.Π.Ε. στο χώρο της εκπαίδευσης.

Επιπλέον, τα πρώτα δείγματα επιτρέπουν να συγκροτήσουμε υποθέσεις που σχετίζονται με την άμεση επίδραση που ασκεί η αξιοποίηση των Τ.Π.Ε. στο χώρο της εκπαίδευσης σε στοιχεία του *habitus* των εκπαιδευτικών (Perrenoud, 2001), που ο πυρήνας του αποδεικνύεται εξαιρετικά ανθεκτικός στις όποιες αλλαγές, όπως παρατηρείται σε άλλες ποικίλες περιπτώσεις εφαρμογής

εκπαιδευτικών νεωτερισμών, που φιλοδοξούν να διαφοροποιήσουν την καθημερινή εκπαιδευτική πρακτικών των εκπαιδευτικών όλου του κόσμου.

Τις υποθέσεις αυτές ευελπιστούμε να παρουσιάσουμε στο μέλλον, εφόσον γίνει ορατή από τη μεριά της Πολιτείας η θεσμική υποστήριξη ανάλογων επιμορφωτικών προσπαθειών και το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας της πατρίδας μας για τα τεκταινόμενα στο χώρο της γενικής εκπαίδευσης εκδηλωθεί διαμέσου της προσφοράς εκ μέρους ικανού αριθμού «κριτικών φίλων» (Μπαγάκης, 2005 & Day, 2003).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Argyris C. & Schön D.A. (1974) *Theory in practice: increasing professional effectiveness*, San Francisco: Jossey- Bass
2. Day, P. (2003) *Η Εξέλιξη των Εκπαιδευτικών. Οι προκλήσεις τα δια βίου μάθησης*, Αθήνα: Τυπωθήτω
3. Jarvis, P. (2004) *Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση*, Αθήνα: Μεταίχμιο
4. Καλαϊτζοπούλου, Μ. (2001) *Ο εκπαιδευτικός ως Στοχαζόμενος Επαγγελματίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
5. Λάναρη, Κ. (2005) *Ο ρόλος της έρευνας εκπαίδευσης στην επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού. Στο Μπαγάκης, Γ. (επιμέλεια), Επιμόρφωση και επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού*, Αθήνα: Μεταίχμιο
6. Ματσαγγούρας, Η. (1995) *Στοχαστοκριτικός δάσκαλος: αίτημα του καιρού μας*. Στο, Καζαμίας, Α., Κασσωτάκης Μ. (επιμέλεια) *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Σείριος.
7. Ματσαγγούρας, Η. (2005) *Επαγγελματισμός και επαγγελματική ανάπτυξη*. Στο Μπαγάκης, Γ. (επιμέλεια) *Επιμόρφωση και επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού*, Αθήνα: Μεταίχμιο
8. Μπαγάκης, Γ. (επιμέλεια) (2005) *Επιμόρφωση και επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού*, Αθήνα: Μεταίχμιο
9. Perrenoud, P. (2001) *De la pratique réflexive du travail sur l'habitus*, *Recherche et Formation*, 36, 131-162.
10. Σαλτερής, Ν. (1998) *Εκπαιδευτικές Ομοσπονδίες και εκπαιδευτική Ιδεολογία*. Ελλάδα 1974-89, (δακτυλόγραφο) διατριβή για διδακτορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών Στο <http://dipe-peiraia.att.sch.gr/grss4peir>.
11. Schön D.A., (1987) *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*, New York: Basic Books
12. Schön, D. (1994) *Le praticien réflexif: à la recherche du savoir caché dans l'agir professionnel*, Montréal: Les Éditions Logiques.
13. Χρυσafiδης, Κ. (2005) *Η επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού ως αποτέλεσμα προσέγγισης της σχέσης θεωρίας και πράξης*. Στο Μπαγάκης, Γ. (επιμέλεια) ο.π.